

ISSN Print: 2664-9799
ISSN Online: 2664-9802
Impact Factor: RJIF 8.00
IJHER 2024; 6(1): 118-126
www.humanitiesjournal.net
Received: 10-02-2024
Accepted: 13-03-2024

Dr. Mantha Srinivasu
Joint Secretary, University Grants Commission, New Delhi, India

Corresponding Author:
Dr. Mantha Srinivasu
Joint Secretary, University Grants Commission, New Delhi, India

श्रवणमननिदिध्यासनानि-औपनिषदम् अधिगमप्रतिमानं रचनावादसिद्धान्तश्च

Dr. Mantha Srinivasu

DOI: https://www.doi.org/10.33545/26649799.2024.v6.i1b.485

सारांश
बृहदारण्यकोपनिषदि याज्ञवल्क्येन मैत्रेय्यै उपदिष्टं "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति वाक्यं भारतीयज्ञानपरम्परायाः प्राचीनतमम् अधिगमप्रतिमानं प्रकाशयति। अस्मिन् शोधपत्रे श्रवणमननिदिध्यासनात्मकस्य त्रिविधसाधनस्य स्वरूपं वेदान्तसार-शाङ्करभाष्यादिग्रन्थाधारेण विश्लिष्य तस्य आधुनिकेन रचनावादाख्येन (constructivism) अधिगमसिद्धान्तेन सह तुलनात्मकं विमर्शनं क्रियते। श्रवणं षड्विधतात्पर्यलिङ्गपुरःसरं सुव्यवस्थितं ग्रहणम्, मननं युक्तिपूर्वकम् अनुचिन्तनं संशयनिवृत्तिश्च, निदिध्यासनं च विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकम् आत्मसात्करणम् इति निरूप्यते। ततः पियाजे-महोदयस्य समावेशन-समायोजनसिद्धान्तः, वैगोत्स्की-महोदयस्य सामाजिकमध्यस्थतासिद्धान्तः समीपस्थविकासक्षेत्रकल्पना च, ब्रूनर्-महोदयस्य सर्पिलपाठ्यक्रमविचारश्चेति रचनावादस्य प्रमुखाः अवधारणाः संस्कृतभाषया व्याख्याय उभयोः प्रतिमानयोः सादृश्यानि वैषम्याणि च क्रमेण प्रदर्श्यन्ते। सक्रियार्थनिर्माणं, संवादमूला मध्यस्थता, सोपानक्रमेण गभीरीकरणम् इति सादृश्यानि; शब्दप्रमाणप्राधान्यम्, अधिकारिविचारः, मोक्षपरमप्रयोजनत्वं चेति वैषम्याणि। अन्ते राष्ट्रियशिक्षानीतेः २०२० सन्दर्भे अस्य प्रतिमानस्य शैक्षिकनिहितार्थाः कक्ष्यायोजना-अध्यापकशिक्षा-मूल्याङ्कनादिविषयेषु निर्दिश्यन्ते। एवम् इदं शोधपत्रं भारतीयज्ञानपरम्परायाः अधिगमविषयकं चिन्तनम् आधुनिकशिक्षाशास्त्रेण सह संवादयोग्यं करोति।

कूटशब्द : श्रवणम्, मननम्, निदिध्यासनम्, रचनावादः, भारतीयज्ञानपरम्परा, अधिगमप्रतिमानम्

१. उपक्रमः
भारतीयायां ज्ञानपरम्परायाम् अधिगमो नाम न केवलं सूचनानां सङ्ग्रहः, अपि तु शिक्षार्थिनः समग्रं व्यक्तित्वपरिवर्तनम् इति सम्मतम्। "सा विद्या या विमुक्तये" इति प्रसिद्धं वचनं विद्यायाः परमं प्रयोजनं बन्धनिवृत्तिम् एव सूचयति। [1] अस्यां परम्परायां ज्ञानप्राप्तेः प्रक्रिया अपि सूक्ष्मतया विचारिता — कथं शिष्यः गुरुमुखाच्छास्त्रं गृह्णाति, कथं गृहीतम् अर्थं युक्तिभिः परीक्षते, कथं च परीक्षितं ज्ञानं स्वात्मनि दृढीकरोति इति। अस्याः प्रक्रियायाः सारभूतं सूत्रं बृहदारण्यकोपनिषदि "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति वाक्ये उपलभ्यते। एतत् त्रिकम् — श्रवणं मननं निदिध्यासनं चेति — वेदान्तपरम्परायां साक्षाज्ज्ञानसाधनत्वेन व्यवस्थापितम्, तच्च आधुनिकपरिभाषया 'अधिगमप्रतिमानम्' (learning model) इति वक्तुं शक्यते। अद्यत्वे अध्यापकशिक्षायां शिक्षामनोविज्ञाने च प्रायेण पाश्चात्यानाम् एव अधिगमसिद्धान्तानां — व्यवहारवादस्य (behaviourism), बोधवादस्य (cognitivism), रचनावादस्य (constructivism) च — प्राधान्यं दृश्यते। भारतीयच्छात्राः स्वकीयां परम्पराम् अजानन्तः परकीयप्रतिमानान्येव अधिगमविषये प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति। एतेषु त्रिषु वादेषु रचनावादः एव अत्र तुलनार्थं वृतः, यतः सः अद्यतनशिक्षानीतिषु पाठ्यक्रमरचनासु च सर्वाधिकं प्रभावशाली, तस्य च मूलप्रतिज्ञाः — अधिगमस्य सक्रियत्वं, संवादमूलत्वं, क्रमिकगभीरीकरणं च — औपनिषदप्रक्रियया सह प्रथमदृष्ट्या एव सन्निकृष्टाः प्रतिभान्ति; एतत् सान्निध्यं वास्तविकं कियत्, आभासिकं कियत् इति परीक्षणम् एव अस्य पत्रस्य केन्द्रम्। परन्तु राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० स्पष्टं निर्दिशति यत् भारतीयज्ञानपरम्परा (Indian Knowledge Systems) पाठ्यक्रमेषु शिक्षणविधिषु च समावेशनीया, प्राचीनभारतीयशिक्षाया आदर्शाश्च आधुनिकशिक्षायै मार्गदर्शकाः भवितुम् अर्हन्ति इति। [2] अस्मिन् सन्दर्भे श्रवणमननिदिध्यासनात्मकस्य औपनिषदप्रतिमानस्य शास्त्रीयं विश्लेषणम्, आधुनिकसिद्धान्तैः सह तुलना च समयोचितं शोधकार्यम् इति प्रतिभाति।
स्वदेशजप्रतिमानानाम् अन्वेषणं न केवलं सांस्कृतिकाभिमानस्य विषयः। शिक्षाशास्त्रज्ञाः वदन्ति यत् अधिगमः सांस्कृतिकसन्दर्भे एव प्रवर्तते, अतः यस्य समाजस्य शिक्षाव्यवस्था तस्यैव चिन्तनपरम्परया सह सम्बद्धा चेत् सा प्रभावतरा भवति इति। भारतीयविद्यार्थिनां ये संस्काराः गृहे समाजे च लब्धाः, तैः सह सङ्गतम् अधिगमप्रतिमानं तेषां स्वाभाविकीं ग्रहणक्षमताम् उद्दीपयेत्। अपि च ज्ञानमीमांसाक्षेत्रे विविधपरम्पराणां संवादः उभयपक्षपरिष्काराय कल्पते — पाश्चात्यसिद्धान्ताः

[1] "सा विद्या या विमुक्तये" इति वाक्यं विष्णुपुराणे (१.१९.४१ — "तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये") उपलभ्यते।
[2] राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२०, शिक्षामन्त्रालयः, भारतसर्वकारः, नवदेहली, २०२०। नीतौ 'भारतस्य ज्ञानम्' (Knowledge of India) इति शीर्षकेण भारतीयज्ञानपरम्परायाः पाठ्यक्रमे समावेशः स्पष्टम् अनुशिष्यते।

भारतीयदृष्ट्या परीक्षिताः नूतनान् आयामान् लभन्ते, भारतीयसिद्धान्ताश्च आधुनिकपरिभाषया व्याख्याताः वैश्विके शैक्षिकसंवादे स्थानं लभन्ते। राधाकृष्णन्-प्रभृतयः विद्वांसः उपनिषदां वैश्विकं दार्शनिकं महत्त्वं बहुधा प्रतिपादितवन्तः; [3] तेषाम् अधिगमविषयकं योगदानं तु अद्यापि न्यूनम् एव अन्वेषितम् — तस्य न्यूनतायाः पूरणाय अयं प्रयासः।

अस्य शोधपत्रस्य उद्देश्यानि त्रीणि — प्रथमं, श्रुतिभाष्यप्रकरणग्रन्थाधारेण श्रवणादीनां त्रयाणां शास्त्रीयं स्वरूपं निरूपयितुम्; द्वितीयं, रचनावादस्य प्रमुखावधारणाः संस्कृतभाषया व्याख्याय उभयोः प्रतिमानयोः सादृश्यवैषम्ययोः विवेचनं कर्तुम्; तृतीयं, अस्य तुलनात्मकविमर्शस्य शैक्षिकनिहितार्थान् राष्ट्रियशिक्षानीतिसन्दर्भे प्रदर्शयितुम् इति। शोधविधिस्तु मूलग्रन्थविश्लेषणात्मकः तुलनात्मकश्च। प्राथमिकस्रोतस्त्वेन बृहदारण्यकोपनिषत्, तच्छाङ्करभाष्यम्, वेदान्तसारः, ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यं, भगवद्गीता च गृहीताः; द्वितीयकस्रोतस्त्वेन पियाजे-वैगोत्स्की-ब्रूनर्-प्रभृतीनां ग्रन्थाः राधाकृष्णन्-मुखर्जीप्रभृतीनां शोधग्रन्थाश्च आश्रिताः।

अत्र एकं स्पष्टीकरणम् आवश्यकम्। वेदान्ते श्रवणादित्रयम् आत्मसाक्षात्काराय विहितम्, न तु लौकिकविद्यार्थम्। तथापि तत्र या अधिगमप्रक्रियाविषयिणी सूक्ष्मदृष्टिः निहिता — ग्रहणस्य व्यवस्थितत्वं, विमर्शस्य अनिवार्यत्वम्, आत्मसात्करणस्य आवृत्तिसाध्यत्वं चेति — सा सामान्याधिगमेऽपि उपलक्षणन्यायेन प्रयोक्तुं शक्यते। अत एव प्राचीनगुरुकुलेषु वेदाध्ययने शास्त्राध्ययने च एषैव पद्धतिः व्यापकरूपेण प्रयुक्ता इति शिक्षेतिहासविदः प्रतिपादयन्ति। [4]

२. श्रुतिमूलं वेदान्तपरिभाषा च

अस्य प्रतिमानस्य मूलं बृहदारण्यकोपनिषदि याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे वर्तते। सर्वं धनं परित्यज्य अमृतत्वसाधनं पृच्छन्त्यै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्यः उपदिशति —

> आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि, आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्। [5]

अस्य वाक्यस्य प्रसङ्गोऽपि शिक्षाशास्त्रदृष्ट्या अर्थगर्भः। याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन् स्वधनं भार्ययोः विभक्तुम् इच्छति; मैत्रेयी तु पृच्छति — "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम्" इति। धनेन अमृतत्वस्य आशा नास्ति इति श्रुत्वा सा वित्तं परित्यज्य ज्ञानम् एव वृणीते। इयं वरणक्रिया एव तस्याः अधिकारं साधयति — शिक्षार्थिनः स्वकीया गभीरा जिज्ञासा, आन्तरप्रेरणा (intrinsic motivation) इति यां वदन्ति आधुनिकाः, सैव अधिगमस्य प्रथमा भूमिका इति अत्र ध्वन्यते। उपदेशः जिज्ञासाम् अनुसरति, न तु जिज्ञासां विना आरभ्यते — इयम् औपनिषदशिक्षणस्य मौलिकी रीतिः।

अस्मिन् वाक्ये 'द्रष्टव्यः' इति पदं फलं सूचयति — आत्मनः साक्षाद्दर्शनम्; 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति पदत्रयं तु तत्साधनभूतां क्रमवतीं प्रक्रियां विदधाति। एतद् वाक्यम् उपनिषदि द्विः पठितम् इत्यनेन अस्य त्रिकस्य महत्त्वं श्रुत्यैव द्योतितम्। वाक्यस्य उत्तरार्धः अपि शिक्षाशास्त्रदृष्ट्या गम्भीरः — आत्मनः दर्शनेन "इदं सर्वं विदितम्" इति। एकस्मिन् मूलतत्त्वे ज्ञाते सर्वं तदधीनं विदितं भवति इति अत्र प्रतिज्ञा; सैव च छान्दोग्ये मृत्पिण्डदृष्टान्तेन स्पष्टीकृता। अधिगमशास्त्रपरिभाषया इदं 'मूलतत्त्वप्रधानम् अधिगमम्' इति वक्तुं शक्यम् — विकीर्णानां तथ्यानां सङ्ग्रहात् मूलभूतस्य सिद्धान्तस्य ग्रहणं श्रेयः, यतः तस्मात् शेषं स्वयं निष्पद्यते इति। ब्रूनर्-महोदयस्यापि प्रसिद्धः आग्रहः — विषयस्य 'संरचना' (structure of the subject) एव प्रधानतया शिक्षणीया, न तु विच्छिन्नानि तथ्यानि इति — अनेन औपनिषदेन दृष्टिकोणेन रमणीयं सङ्गच्छते। भगवान् भाष्यकारः शङ्कराचार्यः अस्य वाक्यस्य व्याख्याने क्रमम् अपि साधनसमुच्चयम् अपि स्पष्टयति —

> श्रोतव्यः पूर्वम् आचार्यत आगमतश्च, पश्चान् मन्तव्यस्तर्कतः, ततो निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः। एवं ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमननिदिध्यासनसाधनैर्निर्वर्तितैः। [6]

अत्र त्रयः अंशाः अवधेयाः। प्रथमं, श्रवणम् 'आचार्यतः आगमतश्च' भवति — अर्थात् ग्रन्थमात्रपठनं न श्रवणम्, अपि तु गुरुमुखेन आगमप्रतिपादितार्थस्य ग्रहणम्। द्वितीयं, मननं 'तर्कतः' भवति — श्रुतार्थस्य युक्तिभिः परीक्षणम्। तृतीयं, निदिध्यासनं 'निश्चयेन ध्यानम्' — निश्चितार्थस्य निरन्तरम् अनुसन्धानम्। एवं ग्रहण-परीक्षण-दृढीकरणात्मिका त्रिपदी अधिगमस्य पूर्णं चक्रं रचयति। क्रमविषये च इदं विवेचनीयम् — भाष्यकारेण 'पूर्वम्' 'पश्चात्' 'ततः' इति क्रमः निर्दिष्टः, तथापि सः एकवारिकः रेखीयः क्रमो न; भाष्यकारः स्वयं वदति यत् एतानि त्रीणि यदा 'एकत्वम् उपगतानि' — एकीभूय प्रवृत्तानि — तदा एव सम्यग्दर्शनं निष्पद्यते इति। अर्थात् साधकः श्रवणात् मननं, मननात् पुनः श्रवणं, ततः निदिध्यासनं, तस्मादपि आवश्यकतायां पुनः मननम् इति आवर्तमानेन चक्रेण प्रवर्तते; त्रयाणां परस्परपोषकं चक्रात्मकं प्रवर्तनम् एव अत्र 'अधिगमचक्रम्' इति पदेन विवक्षितम्। आधुनिकेऽपि शिक्षाचिन्तने अधिगमः चक्ररूपेण एव प्रायः निरूप्यते — इति अत्रापि सूक्ष्मं सामञ्जस्यम्।

एषां त्रयाणां शास्त्रीयाः परिभाषाः सदानन्दयोगीन्द्रविरचिते वेदान्तसारे सुव्यक्ताः। श्रवणं तावत् —

> श्रवणं नाम षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्तानामद्वितीयवस्तुनि तात्पर्यावधारणम्। [7]

मननं च —

> मननं तु श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदान्तानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तनम्।

निदिध्यासनं च —

> विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताद्वितीयवस्तुसजातीयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यासनम्। [8]

अपि च, वेदान्तसारे एव अस्य प्रक्रियात्रयस्य अधिकारी अपि निरूपितः — नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिषट्कसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वं चेति साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता एव अत्र अधिक्रियते।[9] एतेन ज्ञायते यत् औपनिषदप्रतिमाने अधिगमः न यादृच्छिकः, अपि तु शिक्षार्थिनः सज्जतायाम् (readiness) अधिष्ठितः इति। साधनचतुष्टयस्य अधिगमशास्त्रीयं तात्पर्यम् अपि अवधेयम् — विवेकः विषयनिर्धारणक्षमताम्, वैराग्यं विक्षेपकारिविषयेभ्यः चित्तस्य प्रत्याहरणम्, शमदमादयः अवधानशक्तेः संयमम्, मुमुक्षुत्वं च लक्ष्यनिष्ठां प्रबलां प्रेरणां च सूचयन्ति। आधुनिकपरिभाषया एते चत्वारः अधिगमसज्जतायाः बोधात्मकः, भावात्मकः, संकल्पात्मकः, प्रेरणात्मकश्चेति घटकाः इति वक्तुं शक्यन्ते; यश्च सिद्धान्तः अद्यत्वे 'स्वनियन्त्रिताधिगमः' (self-regulated

---

[3] Radhakrishnan, S., The Principal Upaniṣads, George Allen & Unwin, London, 1953. अस्य ग्रन्थस्य दीर्घायां भूमिकायाम् उपनिषदां दार्शनिकं शैक्षिकं च महत्त्वं विवेचितम्।

[4] Mookerji, R.K., Ancient Indian Education: Brahmanical and Buddhist, Motilal Banarsidass, Delhi. अत्र प्राचीनभारतीयशिक्षायां श्रवणमननिदिध्यासनपद्धतेः व्यापकः प्रयोगः सोदाहरणं वर्णितः।

[5] बृहदारण्यकोपनिषत् २.४.५। एतदेव वाक्यं किञ्चिद्भेदेन तस्यामेव उपनिषदि ४.५.६ इत्यत्र पुनः पठ्यते; आदरार्थम् एतत् पुनर्वचनम् इति भाष्यकाराः।

[6] बृहदारण्यकोपनिषच्छाङ्करभाष्यम् २.४.५। भाष्यकारः तत्रैव वदति — एषां त्रयाणाम् एकत्वे उपगते सति सम्यग्दर्शनं निष्पद्यते, न तु श्रवणमात्रेण इति।

[7] वेदान्तसारः, सदानन्दयोगीन्द्रविरचितः, श्रवणादिनिरूपणप्रकरणम् (चौखम्बासंस्करणम्)।

[8] उभे अपि लक्षणे वेदान्तसारे श्रवणादिनिरूपणप्रकरणे एव पठिते।

[9] वेदान्तसारः, अधिकारिनिरूपणप्रकरणम्। तत्र "अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थः … साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता" इति लक्षणम्।

learning) इति नाम्ना विकसितः, तस्य बीजानि अस्यां प्राचीनायाम् अधिकारिमीमांसायां सुव्यक्तानि।

अत्रेदम् अपि अवधेयम् — ब्रह्मसूत्रस्य प्रथमम् एव सूत्रम् "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" (ब्र.सू. १.१.१) इति जिज्ञासाम् एव शास्त्रारम्भस्य बीजत्वेन निर्दिशति। जिज्ञासा नाम ज्ञातुम् इच्छा; सा च विचारं प्रवर्तयति, विचारश्च श्रवणमननिदिध्यासनरूपेण त्रिधा परिणमते। एवं जिज्ञासा-ग्रहण-विमर्श-आत्मसात्करणरूपा समग्रा अधिगमप्रक्रिया वेदान्तशास्त्रे सुनिबद्धा दृश्यते। 'प्रतिमानम्' इति पदेन च अत्र अधिगमप्रक्रियायाः घटकानां, तेषां क्रमस्य, पारस्परिकसम्बन्धस्य च व्यवस्थितं निरूपणम् अभिप्रेतम्। एतादृशं निरूपणं वेदान्तग्रन्थेषु लक्षणप्रमाणपुरःसरं स्पष्टम् उपलभ्यते इति प्रदर्शयितुम् एव पूर्वोक्तानि लक्षणवाक्यानि उद्धृतानि — अत एव इदं त्रिकं न केवलं धार्मिकः उपदेशः, अपि तु शास्त्रीयतया व्यवस्थापितं प्रक्रियाप्रतिमानम् इति वक्तुं युज्यते।

उत्तरवर्तिवेदान्तपरम्परायाम् एषां त्रयाणां मध्ये किं प्रधानम् इति विषये प्रस्थानभेदोऽपि जातः — विवरणप्रस्थाने श्रवणमेव मुख्यं साधनम्, मननिदिध्यासने तु तस्यैव अङ्गभूते इति स्वीक्रियते; भामतीप्रस्थाने तु निदिध्यासनस्य साक्षात्कारसाधनत्वं, श्रवणमननयोः तदुपकारकत्वम् इति। उभयत्रापि त्रयाणां समुच्चितः प्रयोगः अनिवार्यः इति तु निर्विवादम्। अपरः अपि सूक्ष्मः विमर्शः परम्परायां प्रसिद्धः — 'श्रोतव्यः' इत्यादीनि पदानि किं विधिवाक्यानि उत न इति। केचित् एतानि नियमविध्यादिरूपाणि मन्यन्ते; अन्ये तु ज्ञानं वस्तुतन्त्रं न पुरुषव्यापारतन्त्रम् इति हेतोः अत्र मुख्यं विधित्वं निराकुर्वन्ति — ज्ञानं हि आदेशेन न जन्यते, प्रमाणप्रवृत्त्या एव जन्यते इति। अयं विवादः शिक्षाशास्त्रीयदृष्ट्या अतीव रोचकः, यतः सः आधुनिकम् एनं प्रश्नं स्पृशति — किम् अवगमः आज्ञापयितुं शक्यः, उत केवलं तदनुकूलपरिस्थितिः एव रचयितुं शक्या इति। अस्माकं शोधदृष्ट्या एते विवादाः एव सूचयन्ति यत् परम्परायाम् अधिगमप्रक्रियायाः घटकानां तेषां पारस्परिकसम्बन्धस्य च विषये कियत् सूक्ष्मं चिन्तनं प्रवृत्तम् आसीत् इति।

३. श्रवणम् — सुव्यवस्थितं ग्रहणम्

आधुनिकदृष्ट्या पश्यामश्चेत् श्रवणं नाम निष्क्रियं वचनग्रहणम् इति भ्रमः सम्भवति। परन्तु वेदान्तपरिभाषायां श्रवणं सक्रियः विश्लेषणात्मकश्च व्यापारः। यतो हि श्रवणं 'तात्पर्यावधारणम्' इति लक्षितम् — वाक्यानां यथाश्रुतार्थग्रहणमात्रं न, अपि तु समग्रस्य ग्रन्थस्य कः मुख्यः अभिप्रायः इति निर्धारणम्। तच्च निर्धारणं यादृच्छिकं न भवति, अपि तु षड्भिः लिङ्गैः नियन्त्रितम् —

> उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥ [10]

एतानि लिङ्गानि छान्दोग्योपनिषदः षष्ठाध्यायम् अवलम्ब्य वेदान्तसारे एवं प्रदर्शितानि — उपक्रमोपसंहारौ नाम प्रकरणस्य आदौ अन्ते च प्रतिपाद्यस्य वस्तुनः एकरूपेण प्रदर्शनम्; यथा षष्ठाध्याये आदौ "एकमेवाद्वितीयम्" इति, अन्ते "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति च अद्वितीयवस्तुनः प्रतिपादनम्। अभ्यासो नाम मध्ये तस्य असकृत् प्रतिपादनम्; यथा तत्रैव "तत्त्वमसि" इति महावाक्यस्य नवकृत्वः उच्चारणम्। [11] अपूर्वता नाम प्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणान्तराविषयत्वम् — आत्मतत्त्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् अगम्यं शास्त्रैकगम्यम् इति। फलं नाम श्रवणस्य प्रयोजनश्रवणम्; यथा "तरति शोकमात्मवित्" इति। [12] अर्थवादो नाम प्रतिपाद्यस्य प्रशंसा, उपपत्तिश्च नाम तदर्थसाधिका युक्तिः; यथा "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्" (छा.उ. ६.१.४) इति मृद्दृष्टान्तः।

एषां लिङ्गानां समग्रः प्रयोगः छान्दोग्यस्य षष्ठाध्याये साक्षाद् दर्शयितुं शक्यः। अध्यायस्य उपक्रमे "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" (छा.उ. ६.२.१) इति सदाख्यम् अद्वितीयं वस्तु प्रतिज्ञायते; उपसंहारे च "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" इति तदेव उपसंहियते — आद्यन्तयोः एकवाक्यतया अध्यायस्य तात्पर्यम् अद्वितीये वस्तुनि एव इति निश्चीयते। मध्ये "तत्त्वमसि" इति वाक्यं नवसु खण्डेषु नवभिः दृष्टान्तैः सह आवर्त्यते — अयम् अभ्यासः। प्रतिपाद्यं वस्तु प्रत्यक्षानुमानाद्यगोचरम् इति अपूर्वता। "आचार्यवान् पुरुषो वेद, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" (छा.उ. ६.१४.२) इति फलश्रुतिः। "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" (छा.उ. ६.१.३) इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञारूपा प्रशंसा अर्थवादः। मृत्सुवर्णलोहदृष्टान्तैः कार्यकारणयोः अनन्यत्वसमर्थनम् उपपत्तिः। एवं षड्भिरपि लिङ्गैः परीक्षिते सति 'अयम् अध्यायः जीवब्रह्मणोः ऐक्यम् एव प्रतिपादयति, न कर्म, न उपासनान्तरम्' इति दृढः तात्पर्यनिश्चयः जायते — इयम् एव श्रवणस्य परिसमाप्तिः।

किमर्थम् इयं परीक्षा आवश्यकी इति चेत् — वेदे हि कर्मप्रतिपादकानि उपासनाप्रतिपादकानि तत्त्वप्रतिपादकानि च वाक्यानि मिश्रितानि सन्ति; तेषु किं मुख्यं किं गुणभूतम् इति विवेकं विना श्रोता सन्दिह्यते, विरुद्धार्थग्रहणे च भ्राम्यति। षड्लिङ्गपरीक्षा एतं सन्देहं छिनत्ति — सा हि पाठकं शिक्षयति यत् वाक्यम् एकाकि न ग्राह्यम्, अपि तु प्रकरणस्य आद्यन्तमध्यसन्दर्भे एव तस्य अर्थः निश्चेतव्यः इति। आधुनिकपठनबोधशास्त्रे (reading comprehension) यत् 'सन्दर्भाधारितम् अर्थनिर्धारणम्' 'मुख्यविचारान्वेषणम्' इति च उच्यते, तस्य अतीव परिष्कृतं शास्त्रीयं रूपम् इयं पद्धतिः इति वक्तुं न अत्युक्तिः। स्मरणीयं चात्र — रचनावादपूर्ववर्तिनि बोधवादे आसुबेल्-महोदयेन (David Ausubel) 'सार्थकग्रहणाधिगमः' (meaningful reception learning) इति सिद्धान्तः प्रतिपादितः, यन्मते सुव्यवस्थितम् उपस्थापनम् अपि, यदि शिक्षार्थिनः पूर्वज्ञानेन सह सम्बध्यते, तर्हि गभीरम् अधिगमं जनयति; तदीया 'अग्रिमसंयोजक'कल्पना (advance organizer) च उपक्रमप्रदर्शनेन सह स्पष्टं तुलनीया। एवं श्रवणप्रधाना अपि पद्धतिः निष्क्रिया न भवति इति पाश्चात्यशिक्षाशास्त्रेऽपि स्वीकृतम् — औपनिषदं श्रवणं तु लिङ्गपरीक्षासहितत्वात् ततोऽपि व्यवस्थिततरम्।

एतेन स्पष्टं भवति यत् श्रवणं व्याख्यानशास्त्रीयैः (hermeneutic) मानदण्डैः नियतं सुव्यवस्थितं ग्रहणम्। शिक्षार्थी श्रुतं वाक्यजातं षड्भिः लिङ्गैः परीक्ष्य ग्रन्थस्य समग्राभिप्रायं स्वयं निर्धारयति — इत्यतः श्रवणमपि अर्थनिर्माणात्मकः सक्रियव्यापारः एव।

श्रवणस्य द्वे अन्ये अङ्गे स्तः — गुरुः श्रद्धा च। मुण्डकोपनिषद् गुरूपसदनं विधत्ते — "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति। [13] अत्र गुरोः द्वे विशेषणे महत्त्वपूर्णे — 'श्रोत्रियः' इति शास्त्रज्ञानसम्पन्नता, 'ब्रह्मनिष्ठः' इति अनुभवसम्पन्नता च। अर्थात् उपदेष्टा न केवलं विषयज्ञः, अपि तु स्वयम् अनुभवी भवेत् इति परम्परायाः आग्रहः। ईदृशस्य वक्तुः ईदृशस्य च श्रोतुः संयोगः दुर्लभः इति कठोपनिषद् स्पष्टम् आह — "आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा" (कठ.उ. १.२.७) इति; उत्तमः अधिगमः उत्तमे वक्तरि कुशले च श्रोतरि उभयत्र अवलम्बते, न एकत्र इति अत्र ध्वनिः। भगवद्गीतायाम् अपि ज्ञानप्राप्तेः विधिः "तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया" इति संवादमूलकः एव प्रदर्शितः [14] — प्रणिपातः विनयं, परिप्रश्नः जिज्ञासाप्रेरितं प्रश्नव्यापारं, सेवा च गुरुकुलवाससम्बद्धं सहजीवनं सूचयति। श्रद्धा च श्रवणस्य आन्तरम् अङ्गम् — "श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम्" (गीता ४.३९) इति गीतावचनात्। श्रद्धा नाम अन्धविश्वासो न, अपि तु "गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः" इति सत्यत्वबुद्धिपूर्विका ग्रहणयोग्यता, यया विना उपदिष्टार्थः चित्ते न प्रविशति।

तैत्तिरीयोपनिषदः शीक्षावल्ल्यां च शिक्षाप्रक्रियायाः मनोहरं चित्रम् उपलभ्यते — "आचार्यः पूर्वरूपम्। अन्तेवास्युत्तररूपम्। विद्या सन्धिः। प्रवचनं सन्धानम्।" इति (तै.उ. १.३.३, अधिविद्यम्)। यथा सन्धौ द्वौ वर्णौ संयुज्य नूतनं रूपं जनयतः, तथा आचार्यः अन्तेवासी च विद्यया संयुज्येते, प्रवचनं च तयोः संयोजकं भवति — इति

---

[10] एषा कारिका मीमांसापरम्परासिद्धा वेदान्तसारे श्रवणलक्षणप्रसङ्गे उद्धृता।

[11] छान्दोग्योपनिषत् ६.८.७ — "स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति।" इदं वाक्यं षष्ठाध्याये अष्टमखण्डादारभ्य नवसु खण्डेषु आवर्त्यते।

[12] छान्दोग्योपनिषत् ७.१.३। तत्र नारदः सनत्कुमारं प्रति "सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्" इति स्वदुःखं निवेद्य "तरति शोकमात्मवित्" इति श्रुतवचनम् अनुस्मरति।

[13] मुण्डकोपनिषत् १.२.१२।

[14] श्रीमद्भगवद्गीता ४.३४ — "तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया। उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥"

अध्यापनस्य सम्बन्धात्मकं स्वरूपं सन्धिरूपकेण सूचितम्। ज्ञानं न एकस्मात् अन्यस्मिन् 'प्रेष्यते', अपि तु द्वयोः जीवति सम्बन्धे एव 'सन्धीयते' — इयं दृष्टिः अधिगमस्य सम्बन्धमूलतां (relational nature of learning) प्राचीनतमेन रूपेण उद्घोषयति।

श्रवणस्य सामाजिकं सन्दर्भम् अपि उपनिषदः चित्रयन्ति। प्रश्नोपनिषदि षट् जिज्ञासवः पिप्पलादम् उपगताः; सः तान् सद्यः न उपदिशति, अपि तु "भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ" इति वदति — संवत्सरं गुरुकुले उषित्वा एव ते प्रश्नाधिकारं लभन्ते। [15] एतेन ज्ञायते यत् श्रवणं न क्षणिकः व्यापारः, अपि तु दीर्घकालिके सहवासे परिपक्वायां चित्तभूमौ एव फलति इति। प्राचीनगुरुकुलव्यवस्थायां शिष्याः गुरुगृहे वसन्तः अध्ययनेन सह सेवया आचारेण च शिक्षां लभन्ते स्म; अधिगमः तत्र जीवनशैल्याः अविभक्तम् अङ्गम् आसीत्। अपि च वेदान्तिनः 'आपातज्ञानम्' 'तात्पर्यनिश्चयः' इति च विविच्य वदन्ति — ग्रन्थपाठमात्रेण जायमानं स्थूलम् अर्थज्ञानम् आपातज्ञानम्, षड्लिङ्गपरीक्षया जायमानः दृढः अर्थनिश्चयस्तु श्रवणफलम् इति। इयं विभागदृष्टिः उपरिप्लवग्रहणस्य गभीरावगमस्य च आधुनिकेन विभागेन (surface versus deep learning) सह तुलनीया।

एवं श्रवणे त्रयः स्तम्भाः — प्रामाणिकः स्रोतः (आगमः), योग्यः मध्यस्थः (गुरुः), ग्रहणोन्मुखं चित्तं (श्रद्धा) चेति। एते त्रयः मिलित्वा ग्रहणप्रक्रियां व्यवस्थापयन्ति।

४. मननम् — युक्तिपूर्वकम् अनुचिन्तनम्

श्रवणानन्तरं मननम्। श्रुतार्थः यावत् स्वबुद्ध्या न परीक्षितः तावत् सः परोक्षः एव तिष्ठति, संशयैश्च आकुलितः भवति। अतः वेदान्तसारोक्तरीत्या मननं "वेदान्तानुगुणयुक्तिभिः अनवरतम् अनुचिन्तनम्" — श्रुत्यविरुद्धाभिः युक्तिभिः श्रुतार्थस्य निरन्तरं विमर्शनम्। शाङ्करपरम्परायां मननस्य प्रयोजनम् 'असम्भावनानिवृत्तिः' इति उच्यते — 'एतत् कथं सम्भवति' इति या प्रतिबन्धिका बुद्धिः, तस्याः युक्तिभिः अपनयनम्। श्रुतिः अर्थं बोधयति, युक्तिस्तु तम् अर्थं बुद्धौ प्रतिष्ठापयति — इति उभयोः सहकारः।

अत्र प्रतिबन्धत्रयस्य विवेकः विशेषम् उपयुज्यते। ज्ञाननिष्पत्तेः त्रयः प्रतिबन्धाः प्रक्रियाग्रन्थेषु गण्यन्ते — संशयः, असम्भावना, विपरीतभावना चेति। संशयः द्विविधः — 'किम् इदं शास्त्रं प्रमाणम् उत न' इति प्रामाण्यविषयः, 'कः अस्य वाक्यस्य मुख्यः अर्थः' इति अर्थविषयश्च; उभयोः निवृत्तिः श्रवणेन भवति, यतः षड्लिङ्गपरीक्षया अर्थः तात्पर्यं च निश्चीयते। असम्भावना अपि द्विविधा — 'कथं शब्दः अतीन्द्रियं वस्तु बोधयेत्' इति प्रमाणगता, 'कथं परिच्छिन्नः जीवः अपरिच्छिन्नेन ब्रह्मणा एकः स्यात्' इति प्रमेयगता च; अनयोः निवृत्तिः मननेन भवति, यतः युक्तयः एव विरोधाभासं परिहरन्ति। मननलक्षणे 'अनवरतम्' इति पदम् अपि सावधानम् अवधेयम् — विमर्शः सकृत्कृतः न पर्याप्तः; यावत् संशयलेशोऽपि अवशिष्यते तावत् अनुचिन्तनं निरन्तरं प्रवर्तनीयम् इति। विपरीतभावना तु चिरन्तनाभ्यासजनिता देहात्मबुद्धिवासना; तस्याः निवृत्तिः निदिध्यासनेन इति अग्रे वक्ष्यते। एवं त्रयाणां साधनानां त्रिषु प्रतिबन्धेषु व्यवस्थितः विनियोगः परम्परया सुविभक्तः — का बाधा केन साधनेन निवर्तते इति इयं विश्लेषणदृष्टिः अधिगमप्रक्रियामीमांसायां परम्परायाः सूक्ष्मेक्षिकां प्रकटयति।

मननस्य आवश्यकता श्रुतिष्वेव प्रदर्शिता। उपनिषदः न आदेशमात्रं ददति, अपि तु संवादरूपेण जिज्ञासां प्रश्नं प्रतिप्रश्नं च प्रोत्साहयन्ति। छान्दोग्योपनिषदि श्वेतकेतुः पित्रा उपदिष्टः अपि पुनः पुनः "भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु" इति पृच्छति, पिता च नवभिः दृष्टान्तैः तम् एव अर्थं नवधा बोधयति (छा.उ. ६.८–६.१६)। तत्रैव अष्टमाध्याये इन्द्रः प्रजापतिना उपदिष्टम् अर्थं गृहीत्वा प्रतिनिवृत्तः अपि मार्गे एव "नाहमत्र भोग्यं पश्यामि" इति दोषं दृष्ट्वा पुनः पुनः प्रजापतिम् उपसर्पति, एवम् एकोत्तरशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यम् उषित्वा क्रमेण सूक्ष्मतरम् अर्थं लभते (छा.उ. ८.७–८.१२)। अयं वृत्तान्तः स्पष्टं दर्शयति यत् औपनिषददृष्ट्या श्रुतमात्रस्य अपरीक्षितं ग्रहणं न अधिगमः; शिष्यस्य स्वबुद्धिकृतं परीक्षणम्, असन्तोषस्य निवेदनम्, पुनःपृच्छा च अधिगमस्य अनिवार्याणि अङ्गानि इति।

भगवद्गीतायाम् अपि उपदेशसमाप्तौ भगवान् अर्जुनं प्रति "विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु" (गीता १८.६३) इति वदति — उपदिष्टस्य अशेषेण विमर्शः, ततश्च स्वतन्त्रः निर्णयः इति। एतेन ज्ञायते यत् भारतीयपरम्परायां श्रद्धा च विमर्शश्च न परस्परविरोधिनौ, अपि तु अन्योन्यपूरकौ — श्रद्धया ग्रहणं, विमर्शेन दृढीकरणम् इति।

मननस्य प्रयोगविधिषु अन्वयव्यतिरेकौ प्रधानौ। यद् वस्तु यस्मिन् सति उपलभ्यते यस्मिंश्च असति न उपलभ्यते, तत् तस्य अनुगतम् इति निश्चीयते — अनया रीत्या जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थात्रयपरीक्षादिषु आत्मनः नित्यत्वं साक्षित्वं च विचार्यते। दृष्टान्ताश्च मननस्य अपरं साधनम् — मृत्तिकादृष्टान्तेन कार्यस्य कारणाव्यतिरेकः, नदीसमुद्रदृष्टान्तेन जीवब्रह्मणोः अभेदः इति श्रुतिः एव युक्तिबीजानि प्रयच्छति। लवणोदकदृष्टान्तः (छा.उ. ६.१३) मननयुक्तेः उत्तमं निदर्शनम् — उदके निहितं लवणं चक्षुषा न दृश्यते, किन्तु आस्वादेन सर्वत्र उपलभ्यते; एवं सूक्ष्मं सत् चक्षुरादिना अगृह्यमाणम् अपि सर्वत्र अनुस्यूतम् इति उपायान्तरेण बोध्यते। अत्र श्रुतिः स्वयं शिष्यं प्रयोगं कारयति — 'लवणम् उदके निधाय प्रातः आगच्छ' इति; शिष्यः स्वहस्तेन प्रयुज्य स्वजिह्वया परीक्ष्य च निष्कर्षं स्वयं प्राप्नोति। इदं खलु अनुभवमूलाधिगमस्य (experiential learning) प्राचीनतमं निदर्शनम् — उपदेशः प्रयोगेण समर्थ्यते, प्रयोगश्च उपदेशार्थं दृढयति। शिष्यस्य शङ्का अपि परम्परायां सादरं गृह्यते; मैत्रेयी स्वयं याज्ञवल्क्यं प्रति "अत्रैव मा भगवान् अमूमुहत्" इति स्वसम्मोहं निर्भयं निवेदयति, याज्ञवल्क्यश्च "न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि" इति तां समाधत्ते (बृ.उ. २.४.१३)। शङ्कायाः निर्भयं प्रकाशनं, गुरोश्च सहानुभूतिपूर्णं समाधानम् — इदम् एव मननसंस्कृतेः हृदयम्; यस्यां कक्ष्यायां शिष्यः 'अहं न अवगच्छामि' इति वक्तुं बिभेति, तत्र मननं न सम्भवति इति अस्य वृत्तान्तस्य शाश्वतः सन्देशः।

तथापि मननस्य मर्यादा अपि परम्परायां सुनिश्चिता। तर्कः श्रुत्यनुगृहीतः एव प्रमाणकोटौ तिष्ठति; केवलः शुष्कतर्कः तु अप्रतिष्ठितः — "तर्काप्रतिष्ठानात्" इति ब्रह्मसूत्रम्। [16] कठोपनिषद् अपि "नैषा तर्केण मतिरापनेया" (कठ.उ. १.२.९) इति केवलतर्कस्य असामर्थ्यं घोषयति। तथापि अयं तर्कस्य सर्वथा निरासो न — भाष्यकारः स्वयम् एव वदति यत् श्रुत्यनुगृहीतः एव तर्कः अनुभवाङ्गत्वेन आश्रीयते इति (ब्र.सू.शां.भा. २.१.६)। अर्थात् तर्कः स्वतन्त्रः सन् अनवस्थितः, श्रुत्यधीनः सन् तु अनुपेक्षणीयं साधनम् — यथा चक्षुः आलोकम् अपेक्ष्य एव रूपं गृह्णाति, तथा तर्कः श्रुतिम् अपेक्ष्य एव अतीन्द्रिये अर्थे प्रवर्तते। इयं व्यवस्था आधुनिकशिक्षाशास्त्रीयया 'अनुशासनसापेक्षचिन्तन'कल्पनया (disciplined thinking) तुलनीया — विमर्शः स्वैरः न भवति, अपि तु प्रमाणव्यवस्थायाः विषयमर्यादायाश्च अन्तः एव सार्थकः भवति इति उभयत्र स्वीकृतम्। अतः मननं नाम न स्वच्छन्दः वादविवादः, अपि तु श्रुत्युपदिष्टार्थस्य अनुकूलतर्कैः समर्थनं प्रतिकूलशङ्कानां च निराकरणम्। आधुनिकपरिभाषया वक्तुं शक्यते — मननं 'विमर्शात्मकं चिन्तनम्' (reflective/critical thinking) अस्ति, किन्तु तत् प्रमाणभूतस्य आगमस्य चौकठे (framework) एव प्रवर्तते।

अधिगमशास्त्रदृष्ट्या मननस्य महत्त्वम् इदम् — यत् ज्ञानं परीक्षां विना गृहीतं तत् बाह्यम् एव तिष्ठति, यत्तु स्वयुक्त्या परीक्ष्य स्वीकृतं तत् शिक्षार्थिनः स्वकीयं भवति। संशयः अत्र दोषो न, अपि तु अधिगमस्य प्रेरकः — संशयोत्थापनं तन्निवृत्तिश्च एव मननप्रक्रियायाः जीवातुः। अत एव शास्त्रेषु पूर्वपक्ष-उत्तरपक्षपद्धतिः सर्वत्र प्रयुक्ता, यया शिक्षार्थी विरोधिमतानि अपि सम्यग् अवगत्य स्वसिद्धान्तं दृढीकरोति। अस्याः पद्धतेः शैक्षिकं मूल्यम् इदम् — सा शिक्षार्थिनं परमतस्य प्रबलतमं रूपं प्रथमम् अवगन्तुं शिक्षयति, ततः एव खण्डनम् अनुमन्यते; एवं विमर्शः आवेशरहितः वस्तुनिष्ठश्च भवति। अद्यतनयुगे यत्र 'प्रतिध्वनिकोष्ठेषु' (echo chambers) जनाः स्वमतम् एव पुनः पुनः शृण्वन्ति, तत्र इयं परमतश्रवणपूर्विका विमर्शसंस्कृतिः विशेषेण शिक्षणीया।

---

[15] प्रश्नोपनिषत् १.१–२। सुकेशाप्रभृतयः षट् ब्रह्मान्वेषिणः समित्पाणयः पिप्पलादम् उपसन्नाः इति तत्र वर्ण्यते।

[16] ब्रह्मसूत्रम् २.१.११ — "तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः।" तद्भाष्ये शङ्कराचार्यः केवलतर्कस्य पुरुषमतिवैचित्र्येण अनवस्थितत्वं प्रतिपादयति।

५. निदिध्यासनम् — आत्मसात्करणं दृढीकरणं च

मननेन निश्चितः अपि अर्थः चित्ते स्थिरो न भवति यावत् विपरीतवासनाः बलवत्यः तिष्ठन्ति। देहादौ आत्मबुद्धिः अनादिकालप्रवृत्ता; सा श्रवणमननाभ्यां निश्चितम् अपि आत्मस्वरूपं पुनः पुनः तिरोदधाति। अस्याः विपरीतभावनायाः निवृत्त्यर्थं निदिध्यासनं विधीयते — "विजातीयदेहादिप्रत्ययरहितात्द्वितीयवस्तुसजातीयप्रत्ययप्रवाहः" इति। अर्थात् प्रतिपाद्यवस्तुविरुद्धानां प्रत्ययानां तिरस्कारः, तत्सजातीयानां च प्रत्ययानां निरन्तरा धारा। एतेन परोक्षं ज्ञानम् अपरोक्षानुभवपर्यवसायि भवति।

अस्य आवृत्तिस्वरूपस्य श्रौतं प्रामाण्यं ब्रह्मसूत्रे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे एव सूत्रे उपलभ्यते — "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इति। [17] श्रवणादीनां सकृदनुष्ठानेन फलासिद्धौ आवृत्तिः कर्तव्या — यथा अवघातादिकर्म तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तम् आवर्त्यते, तथा श्रवणादिकं साक्षात्कारपर्यन्तम् इति भाष्यकारः। श्रुतिषु च "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यादिषु असकृत् उपदेशदर्शनात् आवृत्तेः औचित्यं सिद्धम्। अधिगमशास्त्रदृष्ट्या इदं सूत्रं महत्त्वपूर्णम् — अधिगमः सकृद्ग्रहणेन न सिध्यति, अपि तु फलनिष्पत्तिपर्यन्तम् आवर्तनीयः इति स्पष्टः सिद्धान्तः अत्र सूत्रितः।

सूत्रकारः अनन्तरसूत्रे "लिङ्गाच्च" (ब्र.सू. ४.१.२) इति श्रौतेन लिङ्गेनापि आवृत्तिं समर्थयते — उपदेशाः स्वयम् एव दर्शनपर्यन्तम् अभ्यासं सूचयन्ति इति। अत्र इदं सूक्ष्मम् अवधेयम् — आवृत्तिः न यान्त्रिकी पुनरुक्तिः। छान्दोग्ये "तत्त्वमसि" इति वाक्यं नवकृत्वः उपदिष्टम्, किन्तु प्रतिवारं नूतनेन दृष्टान्तेन सह — मधुदृष्टान्तेन, नदीसमुद्रदृष्टान्तेन, वृक्षदृष्टान्तेन, न्यग्रोधफलदृष्टान्तेन, लवणोदकदृष्टान्तेन इत्यादिभिः। एकः एव अर्थः विविधैः द्वारैः पुनः पुनः उपस्थाप्यते — इयं सविशेषा आवृत्तिः (repetition with variation) एव अवगमं गभीरं करोति, न तु एकरूपा पुनरुक्तिः। अपि च ये उत्तमाधिकारिणः, तेषां सकृच्छ्रवणेनापि फलसिद्धिः सम्भवति इति भाष्यकारः अङ्गीकरोति; इतरेषां तु दर्शनपर्यन्तम् आवृत्तिः इति व्यवस्था — एवं शिक्षार्थिभेदेन साधनतारतम्यम् अपि परम्परया स्पष्टं स्वीकृतम्, यत् आधुनिकस्य 'व्यक्तिभेदानुकूलशिक्षण'सिद्धान्तस्य (differentiated instruction) पूर्वरूपम् इव।

निदिध्यासनस्य व्यावहारिकं स्वरूपं भगवद्गीतायां ध्यानयोगे सुन्दरं वर्णितम् — "शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया। आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्॥" इति; तथा "यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्। ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्॥" इति च। [18] अत्र मनसः चञ्चलत्वं स्वाभाविकम् इति स्वीकृत्य, शनैः शनैः धैर्येण च तस्य लक्ष्ये स्थापनम् उपदिष्टम् — इयं व्यावहारिकी दृष्टिः आधुनिकाभ्यासमनोविज्ञानेन सह सुसंवादिनी। अर्जुनेन 'मनः चञ्चलं प्रमाथि बलवद् दृढं च' इति आक्षिप्ते भगवान् अपि तस्य दुर्निग्रहत्वं स्वीकृत्य "अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते" (गीता ६.३५) इति उपायद्वयं दिशति — अभ्यासः लक्ष्याभिमुखी पुनःपुनःप्रवृत्तिः, वैराग्यं च विक्षेपकेभ्यः विरतिः; अनयोः युगपत्प्रयोगः एव अवधानसंस्कृतेः मूलसूत्रम्।

अत्र इदम् अवधेयम् — निदिध्यासनं ज्ञानोत्तरभाविनी वस्तुतन्त्रा प्रक्रिया, न तु उपासनावत् कर्तृतन्त्रं कल्पनामात्रम्। उपासनायां ध्याता अप्राप्तं वस्तु मनसा कल्पयित्वा भावयति; निदिध्यासने तु श्रवणमननाभ्यां निश्चितस्यैव अर्थस्य अनुसन्धानं क्रियते। अतः निदिध्यासनं न नूतनज्ञानोत्पादकम्, अपि तु लब्धस्य ज्ञानस्य स्थिरीकरणम् आत्मसात्करणं च। अस्यैव फलं 'निष्ठा' इति — यस्यां सत्यां ज्ञानं व्यवहारकाले अपि न विच्छिद्यते। कठोपनिषद् एतत् सूचयति — "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन" इति [19] — बाह्यसाधनमात्रेण आत्मलाभो न भवति, आन्तरं परिणमनम् एव अन्तिमं साधनम् इति।

प्रत्ययप्रवाहस्य स्वरूपम् अपि विशदनीयम्। वेदान्तसारोक्ते लक्षणे 'प्रवाहः' इति पदं धारावाहिकतां सूचयति — यथा तैलधारा अविच्छिन्ना पतति, तथा सजातीयप्रत्ययानां सन्ततिः अविच्छिन्ना भवेत् इति परम्परायां ध्यानस्य उपमा प्रसिद्धा। विच्छिन्नः अभ्यासः विच्छिन्नं फलं ददाति; अविच्छिन्नः एव अभ्यासः संस्कारं दृढयति। अत एव योगशास्त्रेऽपि अभ्यासः दीर्घकालं नैरन्तर्येण सत्कारपूर्वकं च आसेवितः सन् दृढभूमिः भवति इति उक्तम् (योगसूत्रम् १.१४)। निदिध्यासनं च एतादृशः एव सत्कारपूर्वकः दीर्घकालिकः निरन्तराभ्यासः; तस्य फलं ज्ञानस्य स्वभावीभवनम् — यत् ज्ञानं प्रयत्नपूर्वकं स्मर्तव्यम् आसीत्, तत् प्रयत्नं विना स्वयं स्फुरति इति अवस्थान्तरम्। अत्र निदिध्यासनस्य योगोक्तात् ध्यानात् वैलक्षण्यम् अपि अवधेयम् — योगमार्गे ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधप्रधानं, वेदान्ते तु निदिध्यासनं विचारानुस्यूतं तत्त्वानुसन्धानप्रधानम्; तत्र वृत्तीनां निरोधः लक्ष्यं, अत्र तु ब्रह्माकारवृत्तेः प्रवाहः एव लक्ष्यम्। अतः निदिध्यासनं न शून्यचित्ततायाः अभ्यासः, अपि तु निश्चितार्थस्य सान्ततिकम् अनुचिन्तनम् — इति अधिगमशास्त्रदृष्ट्या तत् 'गभीरविमर्शयुक्तस्य अन्तःस्थीकरणस्य' अभ्यासः इति वक्तुं युक्तम्।

निदिध्यासनस्य मनोवैज्ञानिकं तात्पर्यम् अपि सुगमम्। चित्ते अनादिकालाभ्यस्ताः वासनाः संस्काररूपेण तिष्ठन्ति; ताः नूतनज्ञानस्य प्रतिबन्धिकाः भवन्ति। यथा दीर्घकालाभ्यस्तः दुरभ्यासः सकृन्निश्चयेन न निवर्तते अपि तु प्रतिपक्षभावनायाः निरन्ताराभ्यासेन, तथैव देहात्मबुद्धिः आत्मज्ञानस्य निरन्तरानुसन्धानेन एव क्षीयते। आधुनिकम् अभ्यासविज्ञानम् अपि वदति यत् दीर्घकालिकं धारणं विस्तृतकालावृत्त्या (spaced repetition) दृढीभवति, सततेन च अभ्यासेन ज्ञानं स्वयंसिद्धव्यवहाररूपतां प्राप्नोति इति; एतत् "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इति सूत्रार्थस्य आधुनिकं प्रतिध्वननम् इव प्रतिभाति। निदिध्यासननिष्पत्तेः लक्षणं च गीतायां स्थितप्रज्ञवर्णने द्रष्टव्यम् — यस्य प्रज्ञा सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु अपि न विचलति सः स्थितप्रज्ञः (गीता २.५५–५७); एतादृशी सर्वावस्थानुस्यूता स्थिरता एव अधिगमस्य पूर्णतायाः कसौटी। अधीतं यत् परीक्षान्ते विस्मर्यते तत् न अधिगतम्; यत् तु व्यवहारे स्वभावतः प्रवर्तते तद् एव अधिगतम् — इति निदिध्यासनकल्पनायाः सारः।

एवं समग्रं चक्रम् एवं व्यवतिष्ठते — श्रवणेन प्रमाणतः अर्थनिश्चयः, मननेन युक्तितः असम्भावनानिवृत्तिः, निदिध्यासनेन अभ्यासतः विपरीतभावनानिवृत्तिः, ततश्च साक्षात्कारः इति। ग्रहणं विमर्शः आत्मसात्करणं चेति त्रयः स्तराः अधिगमस्य पूर्णतां साधयन्ति।

६. रचनावादः, तुलनात्मकं विमर्शनं च

६.१ रचनावादस्य स्वरूपम्

रचनावादः (constructivism) नाम विंशशतके विकसितः अधिगमसिद्धान्तः, यस्य मूलप्रतिज्ञा इयम् — ज्ञानं शिक्षार्थिना बाह्यतः निष्क्रियरूपेण न गृह्यते, अपि तु स्वानुभवाधारेण सक्रियरूपेण निर्मीयते इति। अयं वादः व्यवहारवादस्य प्रतिक्रियारूपेण उदितः — व्यवहारवादो हि अधिगमम् उद्दीपनप्रतिक्रियासम्बन्धमात्रं मन्यते, शिक्षार्थिनः आन्तरं चिन्तनव्यापारं च उपेक्षते; रचनावादस्तु शिक्षार्थिनः आन्तरम् अर्थनिर्माणव्यापारम् एव अधिगमस्य केन्द्रं करोति। अस्य वादस्य त्रयः प्रमुखाः प्रवर्तकाः।

स्विट्ज़लैण्ड्-देशीयः जीन् पियाजे (Jean Piaget) बालमनोविकासस्य अध्ययनेन ज्ञाननिर्माणप्रक्रियां व्याख्यातवान्। तन्मते शिक्षार्थिनः चित्ते 'बोधसंरचनाः' (schemas) भवन्ति, याभिः सः जगत् अवगच्छति। नूतनः अनुभवः यदा पूर्वसंरचनायाम् अविरोधेन योज्यते तदा 'समावेशनम्' (assimilation) भवति; यदा तु नूतनानुभवः पूर्वसंरचनया न सङ्गच्छते तदा संरचनैव परिवर्तनीया भवति — इदं 'समायोजनम्' (accommodation)। अनयोः द्वयोः सन्ततेन व्यापारेण 'सन्तुलनम्' (equilibration) साध्यते, तेन च बोधसंरचनाः क्रमेण सूक्ष्मतराः जायन्ते। [20] पियाजे-मते बोधात्मकः सङ्घर्षः (cognitive conflict) एव विकासस्य प्रेरकः — यदा पूर्वधारणा नूतनानुभवेन बाध्यते तदैव शिक्षार्थी स्वसंरचनां पुनर्निर्माति। बालस्य बोधविकासश्च तन्मते चतुर्षु सोपानेषु — संवेदनक्रियात्मके, पूर्वसङ्क्रियात्मके, मूर्तसङ्क्रियात्मके, अमूर्तसङ्क्रियात्मके

[17] ब्रह्मसूत्रम् ४.१.१ — "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" तद्भाष्ये "दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति" इत्यादिना आवृत्तेः प्रयोजनं व्याख्यातम्।

[18] श्रीमद्भगवद्गीता ६.२५–२६।

[19] कठोपनिषत् १.२.२३; मुण्डकोपनिषत् ३.२.३ इत्यत्रापि इदमेव मन्त्रवचनं पठ्यते।

[20] Piaget, Jean, The Psychology of Intelligence, Routledge, London. तत्र समावेशन-समायोजन-सन्तुलनसिद्धान्तः विस्तरेण प्रतिपादितः।

चेति — क्रमेण प्रवर्तते; अतः शिक्षणं शिक्षार्थिनः वर्तमानसंरचनानुरूपम् एव भवेत् इति तस्य शिक्षाशास्त्रीयः निष्कर्षः।

रूस्-देशीयः लेव् वैगोत्स्की (Lev Vygotsky) तु ज्ञाननिर्माणस्य सामाजिकं मूलम् उद्घाटितवान्। तन्मते उच्चतराः मानसव्यापाराः प्रथमं सामाजिकस्तरे व्यक्तिद्वयान्तराले प्रादुर्भवन्ति, ततः 'अन्तःसात्करणेन' (internalization) व्यक्तेः आन्तरस्तरं प्राप्नुवन्ति; भाषा च अस्य सङ्क्रमणस्य मुख्यं साधनम्। तस्य प्रसिद्धा कल्पना 'समीपस्थविकासक्षेत्रम्' (Zone of Proximal Development) इति — यत् कार्यं शिक्षार्थी स्वयं कर्तुं न शक्नोति किन्तु अधिकज्ञस्य सहायकस्य (More Knowledgeable Other) साहाय्येन कर्तुं शक्नोति, तत् क्षेत्रम् एव अधिगमस्य उर्वरभूमिः इति। [21] अस्याम् एव परम्परायाम् 'आलम्बनदानम्' (scaffolding) इति सम्प्रत्ययः विकसितः — गुरुः आदौ अधिकं साहाय्यं दत्त्वा शिक्षार्थिनः सामर्थ्यवृद्ध्या क्रमेण तत् संहरति इति। भाषाविकासक्रमेऽपि वैगोत्स्की 'बाह्यभाषणात्' 'आन्तरभाषणं' (inner speech) प्रति गतिं वर्णयति — बालः प्रथमं सशब्दं चिन्तयति, ततः तद् भाषणम् अन्तर्लीनं सत् चिन्तनरूपतां प्राप्नोति इति।

अमेरिका-देशीयः जेरोम् ब्रूनर् (Jerome Bruner) च अन्वेषणाधिगमं (discovery learning) 'सर्पिलपाठ्यक्रमं' (spiral curriculum) च प्रतिपादितवान् — कोऽपि विषयः आदौ सरलरूपेण उपस्थाप्य पुनः पुनः गभीरतररूपेण आवर्तनीयः, एवं प्रत्यावृत्ति शिक्षार्थिनः अवगमः सूक्ष्मतरो भवति इति। [22]

एतेषां त्रयाणां सिद्धान्तेभ्यः व्यावहारिकाः शिक्षणपद्धतयः अपि निष्पन्नाः — समस्यामूलाधिगमः (problem-based learning), अन्वेषणमूलाधिगमः (inquiry-based learning), सहयोगाधिगमः (collaborative learning) इत्यादयः। एतासु सर्वासु पद्धतिषु समानं सूत्रम् इदम् — शिक्षार्थी प्रश्नेन चर्चया स्वप्रयत्नेन च अर्थं निर्माति, अध्यापकस्तु तस्य निर्माणव्यापारस्य सहायकः भवति इति। एवं रचनावादः केवलः सिद्धान्तः न, अपि तु समकालीनशिक्षाव्यवहारस्य व्यापकः आधारः; अत एव तेन सह औपनिषदप्रतिमानस्य तुलना शैक्षिकदृष्ट्या फलवती। न च रचनावादः निर्विवादः — केचित् समीक्षकाः आक्षिपन्ति यत् शुद्धे अन्वेषणाधिगमे नवशिक्षार्थिनां बोधभारः (cognitive load) अतिमात्रो भवति, मार्गदर्शनरहिताः च ते भ्रान्तनिष्कर्षान् अपि निर्मान्ति इति; अतः सुव्यवस्थितं मार्गदर्शनं सक्रियविमर्शश्च उभे अपि आवश्यके इति अद्यतनं सन्तुलितं मतम्। इदं सन्तुलितं मतं तु औपनिषदप्रतिमानेन सह विशेषेण सङ्गच्छते — यत्र प्रामाणिकम् उपस्थापनं (श्रवणम्) सक्रियविमर्शः (मननम्) च उभे अपि क्रमेण विहिते।

६.२ सादृश्यानि

उभयोः प्रतिमानयोः तुलनायां चत्वारि प्रमुखानि सादृश्यानि प्रतीयन्ते।

प्रथमं सादृश्यं — सक्रियार्थनिर्माणम् (active meaning-construction)। रचनावादे शिक्षार्थी ज्ञानस्य निर्माता, न तु रिक्तपात्रवत् ग्राहकः। औपनिषदप्रतिमानेऽपि इदम् एव तत्त्वं दृश्यते — श्रवणं षड्लिङ्गपरीक्षापूर्वकं तात्पर्यनिर्धारणम् इति सक्रियः व्याख्यानव्यापारः, मननं च स्वबुद्ध्या युक्तिपरीक्षणम्। "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः" इति श्रुतिः स्वयम् एव बाह्योपदेशमात्रस्य अपर्याप्ततां घोषयति। अर्थः गुरुणा दातुं न शक्यते; शिष्येण एव स्वप्रयत्नेन सः निर्मातव्यः साक्षात्कर्तव्यश्च — इति उभयत्र समः सिद्धान्तः। सूक्ष्मतया विवेचनीयं चेत् — शिष्यः वाक्यार्थं स्वबुद्धौ स्वयम् एव निष्पादयति; गुरुः शब्दं प्रयच्छति, अर्थप्रत्ययस्तु शिष्यचित्ते एव जायते। अत एव परम्परायां ज्ञानं न घटवत् हस्तान्तरणीयं, दीपात् दीपान्तरम् इव तु प्रज्वालनीयम् इति रूपकं प्रचलितम् — दीपः अन्यं दीपं ज्वालयति, किन्तु ज्वलनं प्रतिदीपं स्वकीयम् एव।

द्वितीयं सादृश्यं — संवादमूला मध्यस्थता (dialogic mediation)। वैगोत्स्की-मते अधिगमः सामाजिकान्तःक्रियायां भाषामाध्यमेन प्रवर्तते; औपनिषदपरम्परायां च गुरुशिष्यसंवादः एव अधिगमस्य मुख्यं माध्यमम् — 'उपनिषद्' इति शब्दः एव गुरुसमीपे निषदनं सूचयति। श्रोत्रियः ब्रह्मनिष्ठश्च गुरुः वैगोत्स्कीयस्य 'अधिकज्ञसहायकस्य' समरूपः। प्रजापतिः इन्द्राय आदौ स्थूलं छायात्मदर्शनम् उपदिश्य क्रमेण सूक्ष्मतरम् उपदिशति — इयं क्रमिकोपदेशपद्धतिः समीपस्थविकासक्षेत्रानुसारिणः आलम्बनदानस्य प्राचीनं निदर्शनम् इव प्रतिभाति। अपि च वेदान्तप्रक्रियायाम् 'अध्यारोपापवादन्यायः' प्रसिद्धः — आदौ शिक्षार्थिनः बुद्ध्यनुरोधेन अतात्त्विकः अपि उपायः उपदिश्यते, पश्चात् सः एव अपोद्यते इति; एषा पद्धतिः आलम्बनस्य क्रमिकसंहरणेन (fading of scaffolds) सह विशेषेण तुलनीया। [23]

वैगोत्स्कीयतुलना विशेषविस्तारम् अर्हति। समीपस्थविकासक्षेत्रस्य कल्पना प्रजापतीन्द्रसंवादे स्पष्टं प्रतिफलति — प्रजापतिः इन्द्रस्य तत्कालिकां ग्रहणभूमिकाम् अनुसृत्य एव प्रतिवारम् उपदिशति; यावत् शिष्यः पूर्वोपदेशे दोषं स्वयं न पश्यति, तावत् सः अग्रिमं स्तरं न प्राप्नोति। अर्थात् उपदेशः सर्वदा शिष्यस्य वर्तमानबोधसीमायाः किञ्चिद् उपरि एव दीयते — इदम् एव समीपस्थविकासक्षेत्रे शिक्षणम्। गुरुश्च 'अधिकज्ञसहायकात्' किञ्चिद् अधिकम् — सः न केवलं ज्ञानसम्पन्नः, अपि तु शिष्यहितैषी अनुभवनिष्ठश्च। अत्र 'आलम्बनदानस्य' 'अनुग्रहस्य' च भेदः विवेचनीयः — आलम्बनदानं बोधात्मकं तन्त्रम् (cognitive technique), अनुग्रहः तु गुरोः स्नेहमयी कृपा, या शिष्यस्य श्रद्धाम् उत्साहं च पोषयति; "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" (कठ.उ. १.२.२३) इति श्रुतिश्च ज्ञानप्राप्तौ शिष्यस्य आन्तरिकायाः अभिमुखतायाः वरणस्य च स्थानं सूचयति। एवं भारतीयप्रतिमाने अधिगमसम्बन्धः केवलबोधात्मकः न, अपि तु भावात्मकः नैतिकश्च — इयं समग्रता वैगोत्स्कीयचिन्तने अंशतः एव उपलभ्यते।

तृतीयं सादृश्यं — सोपानक्रमेण गभीरीकरणम् (staged deepening)। ब्रूनर्-महोदयस्य सर्पिलपाठ्यक्रमः यथा एकम् एव तत्त्वं पुनः पुनः गभीरतरस्तरे आवर्तयति, तथैव "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इति सूत्रम् अधिगमस्य आवृत्तिसाध्यतां प्रतिपादयति; "तत्त्वमसि" वाक्यस्य नवकृत्वः आवर्तनं च प्रत्यावृत्ति नूतनदृष्टान्तपुरःसरं गभीरतराम् अवगतिं जनयति। अपि च वैगोत्स्कीयम् अन्तःसात्करणं निदिध्यासनेन सह तुलनीयम् — उभयत्र बाह्यतः प्राप्तं ज्ञानं क्रमेण आन्तरं स्वभावभूतं च क्रियते। पियाजे-सम्मतः बोधात्मकसङ्घर्षश्च मननप्रक्रियायां संशयोत्थापनेन सह सङ्गच्छते — उभयत्र पूर्वधारणायाः बाधः एव गभीरतरावगमस्य द्वारम्।

ब्रूनर्-तुलनापि विशदीकार्या। सर्पिलपाठ्यक्रमे विषयः प्रथमं सरलरूपेण, ततः क्रमेण जटिलतर-गभीरतररूपेण पुनः पुनः उपस्थाप्यते; प्रत्यावृत्ति शिक्षार्थी पूर्वावगतं नूतनस्तरे पुनः रचयति। छान्दोग्यस्य नवदृष्टान्तपरम्परा, प्रजापतेः क्रमिकसोपानोपदेशः, ब्रह्मसूत्रोक्ता दर्शनपर्यन्ता आवृत्तिश्च — एतत् सर्वं सर्पिलतत्त्वस्य एव प्राचीनानि रूपाणि इति वक्तुं शक्यम्। भेदस्तु अयम् — ब्रूनर्-मते सर्पिलक्रमः वर्षव्यापिनि पाठ्यक्रमे विषयवस्तुनः पुनर्विन्यासः; वेदान्ते तु आवृत्तिः एकस्मिन्नेव प्रमेये साधकस्य चित्तवृत्तेः पुनः पुनः निमज्जनम्। तथापि उभयत्र मूलसूत्रं समम् — अधिगमः रेखीयः (linear) न भवति, अपि तु आवर्तशीलः; प्रत्येकम् आवर्तनं पूर्वस्मात् गभीरतरं भवति इति।

चतुर्थं सादृश्यं — पूर्वधारणापरिष्कारः (revision of prior conceptions)। रचनावादः वदति — शिक्षार्थी रिक्तचित्तः न आगच्छति, अपि तु पूर्वधारणाभिः (prior conceptions) सहितः; ताश्च धारणाः क्वचित् भ्रान्ताः (misconceptions) भवन्ति, तासां परिष्कारः एव वास्तवः अधिगमः इति। वेदान्तेऽपि शिक्षार्थी अनादिना अध्यासेन — अनात्मनि आत्मबुद्ध्या — सहितः एव उपसर्पति; समग्रा च वेदान्तप्रक्रिया तस्याः मूलभ्रान्तेः बाधनम् एव। पियाजे-सम्मतं समायोजनं यथा पूर्वसंरचनायाः परिवर्तनम्, तथा वेदान्ते अपवादः पूर्वारोपितस्य निवर्तनम्। भाषाविषये अपि तुलना अवधेया — वैगोत्स्की-मते भाषा चिन्तनस्य मुख्यं साधनम्; वेदान्ते तु शब्दः न केवलं साधनम्, अपि तु प्रमाणम् एव — परिपक्वे अधिकारिणि महावाक्यं साक्षाद् अपरोक्षज्ञानं जनयति इति

[21] Vygotsky, L.S., Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1978.

[22] Bruner, Jerome S., The Process of Education, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1960.

[23] "अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते" इति परम्पराप्रसिद्धं वचनम्; अध्यारोपापवादप्रक्रिया वेदान्तसारे विस्तरेण निरूपिता।

शाब्दापरोक्षवादः प्रसिद्धः। एवं भाषायाः केन्द्रीयं स्थानम् उभयत्र समम्, तस्याः ज्ञानमीमांसीया प्रतिष्ठा तु वेदान्ते गभीरतरा।

६.३ वैषम्याणि

सादृश्येषु सत्स्वपि मौलिकानि वैषम्याणि नोपेक्षणीयानि; तेषाम् अनवधानेन तुलना उपरिप्लवा स्यात्।

प्रथमं वैषम्यं प्रमाणविषयकम्। रचनावादे ज्ञानं शिक्षार्थिनिर्मितं भवति, सत्यत्वं च प्रायः अनुभवसापेक्षं परिवर्तनशीलं च मन्यते। वेदान्ते तु आत्मविषये शब्दः (श्रुतिः) एव प्रमाणम्; ज्ञानं च वस्तुतन्त्रं न पुरुषतन्त्रम् — "ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् … केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत्" इति भाष्यवचनात्। [24] शिक्षार्थी अर्थम् अवगमव्यापारे सक्रियः भवति, किन्तु सः अर्थं न सृजति — अर्थः प्रमाणसिद्धः वस्तुनिष्ठश्च। अतः औपनिषदप्रतिमाने प्रक्रिया रचनात्मिका, प्रमेयं तु न रचितम् — इति सूक्ष्मः किन्तु मौलिकः भेदः। रचनावादस्य ज्ञानमीमांसीयः सापेक्षवादः (epistemological relativism) वेदान्तस्य वस्तुवादेन (realism) सह न सङ्गच्छते। अत्र एकः परिष्कारः अपेक्षितः — रचनावादिनः अपि सर्वे न सापेक्षवादिनः; केचित् 'ज्ञानं शिक्षार्थिना निर्मीयते, किन्तु वस्तुजगत् तस्य निर्माणस्य नियामकम्' इति मध्यमां भूमिकां भजन्ते। तथापि वेदान्तस्य इयं प्रतिज्ञा — अस्ति किञ्चित् तत्त्वं यत् सर्वनिर्माणातीतं, यस्मिन् साक्षात्कृते निर्मातृ अपि चित्तं स्वकारणे विलीयते — सा रचनावादस्य सीमानाम् अतीता एव तिष्ठति।

द्वितीयं वैषम्यम् अधिकारिविषयकम्। रचनावादः सर्वेषां शिक्षार्थिनां ज्ञाननिर्माणसामर्थ्यं समानरूपेण स्वीकरोति, सज्जता च तत्र वयोविकाससापेक्षा। वेदान्ते तु अधिकारिविचारः नैतिक-आध्यात्मिकसज्जतां प्रधानीकरोति — विवेकवैराग्यशमदमादिसम्पन्नः एव श्रवणादौ अधिक्रियते। अर्थात् औपनिषदप्रतिमाने अधिगमः बुद्धिव्यापारमात्रं न, अपि तु शीलनिष्ठा-चित्तशुद्धिसापेक्षः समग्रजीवनव्यापारः। इयं दृष्टिः रचनावादे प्रायेण अनुपलब्धा। पियाजे-सम्मता सोपानबद्धा सज्जता वयःसापेक्षा सार्वत्रिकी च — सर्वे बालाः प्रायः समानेन क्रमेण विकसन्ते इति; वेदान्तीया तु सज्जता साधनसाध्या वैयक्तिकी च — सा जन्मना न लभ्यते, अपि तु चित्तशुद्धिप्रयत्नेन अर्ज्यते, अतः सा शिक्षार्थिनः स्वदायित्वकोटौ पतति। अनेन दृष्टिभेदेन फलितम् इदम् — रचनावादे सज्जता 'प्रतीक्ष्यते', वेदान्ते तु सा 'साध्यते'; शिक्षाव्यवस्थायाश्च कर्तव्यं तत्साधनानुकूलवातावरणरचनम् इति।

तृतीयं वैषम्यं प्रयोजनविषयकम्। रचनावादस्य लक्ष्यं लौकिकज्ञानस्य प्रभावी निर्माणः, बौद्धिकविकासश्च; वेदान्ते तु श्रवणादित्रयस्य परमं प्रयोजनं मोक्षः — दुःखनिवृत्तिपूर्विका परमानन्दप्राप्तिः। तत्र ज्ञानं न साधनमात्रं जीविकायै, अपि तु जीवनस्य परमपुरुषार्थसाधनम्। अतः निदिध्यासनसदृशः गभीरः आन्तरपरिणामलक्षी स्तरः रचनावादे नास्ति — अन्तःसात्करणं वैगोत्स्कीये मते बोधव्यापारविषयम् एव, न तु सत्तापरिवर्तनविषयम्। औपनिषदप्रतिमानं ज्ञानं 'भवति-परिवर्तनम्' (transformation of being) इति पश्यति, रचनावादस्तु 'जानाति-परिवर्तनम्' (change in knowing) इति — एषः तात्त्विकः भेदः। अस्य भेदस्य व्यावहारिकं फलम् अपि अस्ति — यदि ज्ञानं सत्तापरिवर्तनलक्षि, तर्हि तस्य मूल्याङ्कनम् अपि आचारे एव द्रष्टव्यं, न केवलम् उत्तरपत्रे; अत एव परम्परायां विद्यायाः फलं विनयः शमश्च परीक्ष्येते स्म — 'विद्या ददाति विनयम्' इति प्रसिद्धेः।

चतुर्थं वैषम्यम् अध्यापकस्थानविषयकम्। रचनावादे अध्यापकः 'सुगमकः' (facilitator) इति मन्यते — सः ज्ञानं न ददाति, केवलं ज्ञाननिर्माणानुकूलां परिस्थितिं रचयति; अत्र अध्यापकस्य प्रामाणिकं स्थानं लघूकृतम्। वेदान्ते तु गुरुः प्रमाणभूतायाः श्रुतिपरम्परायाः वाहकः; तस्य उपदेशं विना शिष्यः स्वयं तत्त्वं न लभते — "आचार्यवान् पुरुषो वेद" (छा.उ. ६.१४.२) इति श्रुतेः। तथापि गुरुः अपि साक्षात्कारं दातुं न शक्नोति, शिष्यस्य स्वप्रयत्नः एव अन्तिमः इति परम्परा सम्यग् जानाति। अतः गुरुस्थानं वेदान्ते रचनावादीयसुगमकत्वात् गुरुतरम्, सर्वदायकत्वाच्च न्यूनतरम् — इति मध्यमा सन्तुलिता च स्थितिः।

एवं तुलनायाः निष्कर्षः — उभे प्रतिमाने अधिगमं सक्रियं, संवादमूलं, क्रमिकं च मन्येते इति प्रक्रियास्तरे महत् सादृश्यम्; किन्तु प्रमाणे, अधिकारिणि, प्रयोजने, गुरुस्थाने च मौलिकं वैषम्यम्। अतः औपनिषदप्रतिमानं 'भारतीयः रचनावादः' इति सरलीकरणं न युक्तम्; युक्तं तु इदं वक्तुं — उभयोः संवादेन उभयोः अपि परिष्कारः सम्भवति इति।

७. शैक्षिकनिहितार्थाः

अस्य तुलनात्मकविमर्शस्य व्यावहारिकाः निहितार्थाः अधुना निर्दिश्यन्ते।

प्रथमः निहितार्थः कक्ष्यायोजनाविषयकः। श्रवण-मनन-निदिध्यासनत्रयं कक्ष्याशिक्षणे 'ग्रहण-चर्चा-चिन्तनचक्रम्' इति रूपेण प्रयोक्तुं शक्यते। श्रवणस्तरे अध्यापकः पाठस्य उपक्रमोपसंहारयोः स्पष्टताम्, मुख्यविषयस्य अभ्यासं (आवृत्तिं), प्रयोजनकथनं, दृष्टान्तोपपत्तिं च योजयेत् — एवं षड्लिङ्गपद्धतिः पाठनिर्माणस्य (instructional design) मानदण्डरूपेण परिणमते। मननस्तरे प्रश्नोत्तरसत्रं, पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूपा वादसभा, सहपाठिचर्चा च आयोजनीयाः, येन शिक्षार्थिनः संशयाः प्रकटीभूय युक्तिभिः निवर्तेरन्। निदिध्यासनस्तरे च चिन्तनलेखनम् (reflective journal), मौनचिन्तनावसरः, कालान्तरेण आवृत्तिश्च (spaced revision) विधातव्याः, येन गृहीतं ज्ञानं स्थिरीभवेत्। एवं त्रिस्तरीयं पाठचक्रं रचनावादसम्मतैः क्रियाकलापैः समृद्धं कृत्वा उभयप्रतिमानयोः समन्वयः कक्ष्यायां साक्षात् कर्तुं शक्यः। अत्र इदं ध्यातव्यं यत् त्रयाणां स्तराणां क्रमः न उल्लङ्घनीयः — मननं श्रवणं विना निराधारं स्यात्, निदिध्यासनं च मननं विना अन्धानुकरणमात्रं स्यात्; अतः पाठयोजनायां त्रयाणां समुचितः कालविभागः क्रमश्च अवश्यं रक्षणीयौ।

उदाहरणार्थम् एकं पाठनिदर्शनं प्रस्तूयते — "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" (गीता २.४७) इति श्लोकस्य माध्यमिकस्तरीयायां कक्ष्यायां त्रिसोपानं शिक्षणम्। प्रथमे श्रवणसोपाने (प्रायः विंशतिनिमेषात्मके) अध्यापकः श्लोकं सस्वरं पठति, छात्राश्च अनुपठन्ति; ततः अन्वयः पदार्थश्च स्पष्टीक्रियते; ततश्च प्रकरणसन्दर्भः प्रदर्श्यते — अयं श्लोकः अर्जुनविषादप्रसङ्गे कर्मयोगोपदेशमध्ये पठितः, अतः अस्य तात्पर्यं कर्मत्यागे न, अपि तु फलासक्तित्यागे इति उपक्रमोपसंहारदृष्ट्या निश्चीयते। द्वितीये मननसोपाने (प्रायः त्रिंशन्निमेषात्मके) अध्यापकः पूर्वपक्षं प्रस्तौति — 'यदि फलं न चिन्तनीयं तर्हि उद्यमः एव किमर्थम्? किम् अयं श्लोकः निरुद्यमतां शिक्षयति?' इति; छात्राः लघुगणेषु विभक्ताः स्वानुभवाधारेण चर्चन्ते, स्वशङ्काश्च निर्भयं प्रकाशयन्ति; अन्ते "योगः कर्मसु कौशलम्" (गीता २.५०) इत्यादिवाक्यसाहाय्येन समाधानं सम्भूय निर्मीयते — फलचिन्ता कर्मणि अवधानं हरति, फलासक्तित्यागस्तु कर्मणि एव पूर्णम् अवधानं ददाति इति। तृतीये निदिध्यासनसोपाने छात्राः श्लोकं कण्ठस्थीकृत्य सप्ताहपर्यन्तं प्रतिदिनम् आवर्तयन्ति, स्वजीवनप्रसङ्गेषु — परीक्षाभीतौ क्रीडास्पर्धायां वा — श्लोकार्थस्य प्रयोगम् अनुध्यायन्तः चिन्तनपत्रिकायां लिखन्ति; पक्षान्ते च अध्यापकः पुनश्चर्चां कृत्वा धारणायाः गभीरतां परीक्षते। एवम् एकः एव श्लोकः ग्रहण-विमर्श-आत्मसात्करणक्रमेण पूर्णतया अधिगम्यते। व्याकरणसूत्रादीनाम् अपि शिक्षणे इयम् एव योजना प्रयोक्तुं शक्या — सूत्रपाठः सोदाहरणव्याख्या च श्रवणस्थानीयौ, प्रत्युदाहरणचर्चा सूत्रान्तरैः समन्वयश्च मननस्थानीयौ, प्रयोगाभ्यासः कालान्तरावृत्तिश्च निदिध्यासनस्थानीयौ इति।

द्वितीयः निहितार्थः अध्यापकशिक्षाविषयकः। अध्यापकशिक्षापाठ्यक्रमेषु (B.Ed. इत्यादिषु) अधिगमसिद्धान्तप्रकरणे पियाजे-वैगोत्स्की-ब्रूनर्-सिद्धान्तैः सह श्रवणमननिदिध्यासनप्रतिमानम् अपि भारतीयः अधिगमसिद्धान्तः इति पाठनीयम्। एवं भाविनः अध्यापकाः स्वपरम्परां वैज्ञानिकदृष्ट्या अवगच्छेयुः, तुलनात्मकचिन्तनं च अभ्यसेयुः। गुरोः 'श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठ'लक्षणं च अध्यापकस्य विषयनैपुण्यम् अनुभवनिष्ठा चेति द्विविधयोग्यतायाः आदर्शरूपेण उपस्थापनीयम् — यः स्वयं न चिन्तयति सः चिन्तनं शिक्षयितुं न शक्नोति इति। अध्यापकप्रशिक्षणे च स्वयम् अनया एव पद्धत्या प्रशिक्षणं दातव्यम् — प्रशिक्षणार्थिनः सिद्धान्तं श्रुत्वा, सहचर्चया विमृश्य, स्वकक्ष्यासु प्रयुज्य च स्वानुभवं चिन्तनपत्रिकासु निबध्नीयुः; एवं 'यत् पाठ्यते तत् येन विधिना पाठ्यते' इति उभयोः सङ्गतिः सिद्ध्येत्।

[24] ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् १.१.४। तत्र कर्तृतन्त्रस्य कर्मणः वस्तुतन्त्रस्य च ज्ञानस्य भेदः स्फुटं प्रतिपादितः।

तृतीयः निहितार्थः मूल्याङ्कनविषयकः। यदि अधिगमः श्रवणमात्रे पर्यवस्यति तर्हि मूल्याङ्कनं स्मृतिपरीक्षामात्रं भवति। औपनिषदप्रतिमानानुसारं तु मूल्याङ्कनेन मननस्य (युक्तिप्रयोगस्य, शङ्कासमाधानसामर्थ्यस्य) निदिध्यासनस्य च (दीर्घकालिकधारणस्य, जीवनव्यवहारे प्रयोगस्य) अपि परीक्षणं कर्तव्यम्। एतदर्थं विवृतोत्तरप्रश्नाः, वादविवादमूल्याङ्कनं, चिन्तनलेखसञ्चयश्च (portfolio) उपयोक्तुं शक्यन्ते। दीर्घकालिकधारणपरीक्षार्थं च पाठसमाप्तेः मासानन्तरं लघुपरीक्षा, पूर्वाधीतस्य नूतनप्रसङ्गे प्रयोगपरीक्षा च विधातव्ये — एवं मूल्याङ्कनम् अपि आवृत्तिसिद्धान्तम् एव अनुसरेत्।

चतुर्थः निहितार्थः संस्कृतशिक्षणविषयकः। संस्कृतविश्वविद्यालयेषु पाठशालासु च शास्त्राध्ययने अद्यापि इयं पद्धतिः जीवति — मूलग्रन्थस्य सस्वरं पठनं व्याख्यानश्रवणं च श्रवणस्थानीयम्, टीकावलोकनपूर्वकः पूर्वपक्षोत्तरपक्षविमर्शः शङ्कासमाधानचर्चा च मननस्थानीयम्, कण्ठस्थीकरणं निरन्तरम् अनुसन्धानं च निदिध्यासनस्थानीयम् इति। एषा जीवन्ती परम्परा आधुनिकशिक्षाशास्त्रिणां कृते अध्ययनयोग्यं जीवत्क्षेत्रम् — यत्र औपनिषदप्रतिमानस्य व्यावहारिकं रूपं साक्षाद् द्रष्टुं शक्यते। अपि च वर्तमाने अङ्कीययुगे (digital age) विद्यार्थिनां चित्तं बहुविधैः विक्षेपैः प्रतिक्षणम् आकृष्यते; अवधानस्य खण्डशः भवनं समकालीनशिक्षायाः महती समस्या। तस्यां स्थितौ निदिध्यासनसंस्कृतिः — एकस्मिन् विषये दीर्घकालम् एकाग्रतया अवस्थानस्य अभ्यासः — विशेषेण प्रासङ्गिकी। श्रवणमननिदिध्यासनचक्रं छात्रान् द्रुतोपरिप्लवग्रहणात् मन्दं गभीरं च अधिगमं प्रति नयति, सा च गतिः अद्यतनशिक्षायाः महती आवश्यकता।

पञ्चमः निहितार्थः राष्ट्रियशिक्षानीतिसम्बद्धः। नीतिः २०२० विमर्शात्मकचिन्तनम् (critical thinking), अनुभवमूलाधिगमम् (experiential learning), भारतीयज्ञानपरम्परायाः समावेशं च प्रधानलक्ष्यत्वेन उद्घोषयति। श्रवणमननिदिध्यासनप्रतिमानं त्रयाणाम् अपि लक्ष्याणां युगपत् साधकम् — मननं विमर्शात्मकचिन्तनस्य, निदिध्यासनम् अनुभवमूलाधिगमस्य, समग्रं च त्रिकं भारतीयज्ञानपरम्परायाः प्रत्यक्षं निदर्शनम्। अतः भारतीयज्ञानपरम्परापाठ्यक्रमेषु इदं प्रतिमानं न केवलं पाठ्यविषयत्वेन, अपि तु शिक्षणविधित्वेन अपि प्रयोक्तव्यम् — अर्थात् भारतीयज्ञानपरम्परा भारतीयपद्धत्यैव पाठनीया इति। एतदर्थं विश्वविद्यालयस्तरे भारतीयज्ञानपरम्पराकेन्द्रेषु 'भारतीयाधिगममीमांसा' इति स्वतन्त्रः पाठ्यांशः विकसनीयः, यत्र श्रवणादित्रयेण सह न्यायोक्तः शास्त्रार्थविधिः, व्याकरणपरम्परोक्तः अभ्यासक्रमः, भक्तिपरम्परोक्तं श्रवणकीर्तनस्मरणत्रयं चेति विविधाः देशजाः अधिगमपद्धतयः तुलनात्मकदृष्ट्या अधीयेरन्; एवं भारतीयशिक्षाचिन्तनस्य समग्रं चित्रं क्रमेण निर्मीयेत। नीतिः स्वयम् अपि कण्ठस्थीकरणमात्रप्रधानां परीक्षाकेन्द्रितां च शिक्षां विहाय बोधप्रधानां (conceptual understanding) शिक्षाम् अनुशास्ति; श्रवणमननिदिध्यासनचक्रं च बोधस्य त्रीन् स्तरान् — ग्रहणं, परीक्षणम्, आत्मसात्करणं च — व्यवस्थापयत् तस्याः अनुशास्तेः प्राचीनं शास्त्रीयम् आधारं प्रयच्छति।

अन्ते च गुरुशिष्ययोः सहयोगभावः अपि अनुस्मरणीयः। तैत्तिरीयोपनिषदः शान्तिपाठः "सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै" इति गुरुशिष्ययोः सहाध्ययनस्य आदर्शं घोषयति।[25] अयम् आदर्शः आधुनिक्याः 'सहयोगाधिगम'कल्पनायाः (collaborative learning) प्राचीनं भारतीयं रूपम् — अध्यापनं न एकपक्षीयं दानम्, अपि तु उभयोः सहप्रयत्नः इति। "तेजस्वि नावधीतमस्तु" इति प्रार्थना विशेषतः अवधेया — अधीतं द्वयोरपि तेजस्वि भवतु इति; अध्यापकस्य अपि अधिगमः अध्यापनेन एव वर्धते इति अत्र स्वीकृतम्। "मा विद्विषावहै" इति च कक्ष्यायाः भावात्मकं वातावरणम् अधिगमस्य आधारः इति सूचयति — यत्र भयं द्वेषो वा तत्र प्रश्नः न उत्तिष्ठति, प्रश्नाभावे च मननं म्रियते। अतः निर्भयं स्नेहपूर्णं च कक्ष्यावातावरणं न केवलं नैतिकः आदर्शः, अपि तु अधिगमप्रक्रियायाः अनिवार्या पूर्वशर्तः इति उपनिषदः शिक्षयन्ति।

तथापि एकः प्रतिषेधोऽपि वक्तव्यः — औपनिषदप्रतिमानस्य आधुनिकप्रयोगे तस्य मूलसन्दर्भः न विस्मरणीयः। मोक्षार्थं विहितायाः प्रक्रियायाः लौकिकविद्यासु प्रयोगः उपलक्षणन्यायेन औचित्यपूर्वकं कर्तव्यः, न तु यान्त्रिकरूपेण। सादृश्यमात्रेण 'सर्वं पूर्वम् एव अस्माभिः उक्तम्' इति अतिवादः अपि वर्जनीयः; सः शोधस्य विश्वसनीयतां हन्ति। सन्तुलितः विवेकपूर्णश्च संवादः एव उभयपरम्परयोः श्रेयस्करः।

८. उपसंहारः

अस्मिन् शोधपत्रे बृहदारण्यकोपनिषन्मूलं श्रवणमननिदिध्यासनात्मकं त्रिकं भारतीयज्ञानपरम्परायाः सुव्यवस्थितम् अधिगमप्रतिमानम् इति प्रतिपादितम्। श्रवणं षड्विधलिङ्गनियन्त्रितं सक्रियं तात्पर्यनिर्धारणम्, मननं श्रुत्यनुगुणयुक्तिभिः संशयनिवृत्तिकरं विमर्शनम्, निदिध्यासनं च विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण ज्ञानस्य आत्मसात्करणम् — इति त्रयाणां शास्त्रीयं स्वरूपं वेदान्तसारशाङ्करभाष्याद्याधारेण निरूपितम्। रचनावादेन सह तुलनायां सक्रियार्थनिर्माणं, संवादमूला मध्यस्थता, सोपानक्रमेण गभीरीकरणं, पूर्वधारणापरिष्कारश्चेति सादृश्यानि; प्रमाणव्यवस्था, अधिकारिविचारः, मोक्षप्रयोजनत्वं, गुरुस्थानभेदश्चेति वैषम्याणि च प्रदर्शितानि।

निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते — औपनिषदम् इदं प्रतिमानं रचनावादस्य पूर्वरूपं न, अपि तु स्वतन्त्रा परिपूर्णा च अधिगममीमांसा, या क्वचित् रचनावादेन सङ्गच्छते क्वचिच्च तम् अतिशेते। यत्र रचनावादः ज्ञाननिर्माणप्रक्रियां व्याख्याति, तत्र औपनिषदप्रतिमानं ज्ञानस्य प्रामाण्यं, ज्ञातुः योग्यतां, ज्ञानस्य परमप्रयोजनं चेति गभीरतरान् प्रश्नान् अपि उत्थापयति। समन्वयस्य दिशा अपि स्पष्टा — रचनावादीयाः कक्ष्याप्रविधयः (गणचर्चा, समस्यासमाधानम्, अन्वेषणकार्यम् इत्यादयः) औपनिषदे चौकठे मननसोपानस्य समृद्धये योजयितुं शक्याः; औपनिषदं च निदिध्यासनतत्त्वं रचनावादीयायाः कक्ष्यायाः तत् न्यूनं पूरयति यत् सा प्रायेण उपेक्षते — गभीरम् आत्मसात्करणं दीर्घकालिकीं धारणां च। एवम् उभयोः पारस्परिकं पूरकत्वं सिद्ध्यति। राष्ट्रियशिक्षानीतेः २०२० आलोके अस्य प्रतिमानस्य कक्ष्यायोजनायाम् अध्यापकशिक्षायां मूल्याङ्कने च प्रयोगः भारतीयशिक्षायाः स्वत्वं पुनः प्रतिष्ठापयेत्। अस्य शोधस्य सीमाः अपि स्पष्टं स्वीकर्तव्याः — इदं मूलग्रन्थविश्लेषणाधारितं सैद्धान्तिकम् अध्ययनम्; कक्ष्यागतप्रयोगस्य आनुभविकं परीक्षणं विना अस्य प्रतिमानस्य आधुनिकसन्दर्भे प्रभावविषये अन्तिमः निर्णयः न शक्यः। भाविशोधार्थं च इमे विषयाः अवशिष्यन्ते — न्यायमीमांसादिदर्शनान्तरेषु अधिगमप्रक्रियाविमर्शः, अस्य प्रतिमानस्य कक्ष्यागतप्रयोगस्य आनुभविकं (empirical) परीक्षणं, बौद्धपरम्परागतायाः श्रुतमयी-चिन्तामयी-भावनामयीति प्रज्ञात्रय्याः अनेन त्रिकेण सह तुलनात्मकम् अध्ययनं चेति। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इति या जिज्ञासा सहस्राब्देभ्यः पूर्वं मैत्रेय्याः हृदये समुदिता, सैव जिज्ञासा अद्यापि प्रत्येकस्य शिक्षार्थिनः अन्तःकरणे अधिगमयात्रां प्रेरयति — तस्याः यात्रायाः मार्गदर्शकम् इदं त्रिकं भारतस्य शिक्षाजगते चिरन्तनं योगदानम् — यत् श्रद्धया गृह्णीयात्, युक्त्या परीक्षेत, अभ्यासेन च आत्मसात्कुर्यात् इति त्रिपदी यावत् मानवः जिज्ञासते तावत् प्रासङ्गिकी स्थास्यति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. ईशादिदशोपनिषदः शाङ्करभाष्यसमेताः, गीताप्रेस्, गोरखपुरम्।
२. बृहदारण्यकोपनिषत् शाङ्करभाष्यसहिता, गीताप्रेस्, गोरखपुरम्।
३. छान्दोग्योपनिषत् शाङ्करभाष्यसहिता, गीताप्रेस्, गोरखपुरम्।
४. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी।
५. श्रीमद्भगवद्गीता शाङ्करभाष्यसहिता, गीताप्रेस्, गोरखपुरम्।
६. वेदान्तसारः, सदानन्दयोगीन्द्रविरचितः, सुबोधिनीटीकासहितः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी।
७. पातञ्जलयोगसूत्रम् व्यासभाष्यसहितम्, आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः, पुणे।
८. राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२०, शिक्षामन्त्रालयः, भारतसर्वकारः, नवदेहली, २०२०।
९. Bruner, Jerome S., The Process of Education, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1960.

[25] तैत्तिरीयोपनिषत्, ब्रह्मानन्दवल्ली-भृगुवल्ल्योः शान्तिपाठः; कठोपनिषदादिष्वपि अयं पठ्यते।

१०. Hiriyanna, M., Outlines of Indian Philosophy, Motilal Banarsidass, Delhi.
११. Mookerji, R.K., Ancient Indian Education: Brahmanical and Buddhist, Motilal Banarsidass, Delhi.
१२. Piaget, Jean, The Psychology of Intelligence, Routledge, London.
१३. Radhakrishnan, S., The Principal Upani‡ads, George Allen & Unwin, London, 1953.
१४. Vygotsky, L.S., Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes, Harvard University Press, Cambridge (MA), 1978.